

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ФУНКЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ ЯК ОБ'ЄКТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

DEFINITION, CHARACTERISTICS AND FUNCTIONS OF LEGAL SCIENCE, AS OBJECT INSTITUTIONAL ARRANGEMENTS MANAGEMENT: THEORETICAL-LEGAL ASPECTS

Меліхова О.Ю.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету

У статті на підставі аналізу наукової та енциклопедичної літератури, а також нормативно-правових актів досліджується поняття юридичної науки, розкриваються її ознаки та надається характеристика її функцій. Пропонується авторське визначення юридичної науки, яке можна і використовувати в правових наукових дослідженнях, і нормативно закріпити.

Ключові слова: наука, ознаки юридичної науки, функції юридичної науки, юридична наука, юриспруденція

В статье на основании анализа научной и энциклопедической литературы, а так же нормативно-правовых актов исследуется понятие юридической науки, раскрываются ее признаки и характеризуются ее функции. Предлагается авторское определение юридической науки, которое можно и использовать в научно-правовых исследованиях, и нормативно зафиксировать.

Ключевые слова: наука, признаки юридической науки, функции юридической науки, юридическая наука, юриспруденция

In the article on the basis of analysis of scientific and encyclopedia's study the notion of legal science, reveals its symptoms and characterized its functions. The author's definition of jurisprudence, which can be used in scientific studies of legal and regulatory fix.

Key words: science, features of legal science, function of legal science, legal science, jurisprudence.

Україна стоїть на шляху побудови правової держави, остаточного запровадження інститутів ринкової економіки, створення якісно нового суспільства, зорієнтованого на пріоритет загальнолюдських цінностей, модифікацію та модернізацію функціонального призначення державних органів, запровадження так званих «партнерських» взаємовідносин особи й органів держави. Досягати позитивних результатів відповідних державотворчих та правотворчих процесів є можливим у разі дотримання принципу науковості, наявності ґрунтовних напрацювань у сфері юридичної науки, тісного взаємозв'язку юридичної науки, нормотворчості і правозастосування. Від того, якою буде наукова юридична база, багато в чому, залежить ефективність правотворчих і державотворчих процесів та їх результативність. Саме це й обумовлює актуальність теоретико-правового аналізу поняття, ознак та функцій юридичної науки.

Варто зазначити, що на доктринальному рівні немає єдиного загально визнаного поняття юридичної науки, відсутній чіткий перелік її ознак, а також цілісне уявлення про систему функцій юридичної науки як об'єкта організаційно-правового механізму управління. Окремі аспекти понятійного апарату, системи та функцій юридичної науки досліджені в наукових працях П. Рабиновича, Ю. Оборотова, Ю. Шемшученка, В. Тація, А. Селіванова, О. Скакун та інших.

Розглядаючи юридичну науку як елемент організаційно-правового механізму управління, як його об'єкт, окрему увагу варто приділити понятійному апарату, адже від наявності конкретизованих термінів залежить ефективність правового регулювання у відповідній сфері. Розмежування та уточнення термінів «юридична наука», «правова наука», «правнична наука», «юриспруденція», «правознавство» має базуватися на їх аналізі та визначенні.

Термін «юридична наука» досить часто в навчальній, науковій літературі вживається в одному термінологічному ряду із «юриспруденцією», «правознавством» та іншими суміжними поняттями. Неодноразово у вітчизняній науковій правовій літературі зазначалося, що юридична наука – це складне, комплексне поняття (наприклад, роботи П. Рабиновича, Ю. Оборотова, Ю. Шемшученка, В. Тація та інших), однак однозначного розуміння її сутності, розмежування із суміжними поняттями, на жаль, немає і

до цього часу. Так, наприклад, Ю. Оборотов справедливо зазначає, що юридична наука досить часто ототожнюється з юриспруденцією [1, с. 11], П. Рабинович взагалі одночасно вживає як синонімічні поняття «юридична наука» і «правознавство» [2, с. 145], а по тексту додає ще й термін «юриспруденція» також як слово-синонім. Аналіз словниково-довідкової та енциклопедичної літератури дозволяє вести мову про таке: слово «юриспруденція» походить від лат. «juris prudentia», від «jus (juris)» й означає «право» і prudentia – «знання, наука» [3, с. 491]. Соціологічний енциклопедичний словник за редакцією Г. Осипова визначає юриспруденцію як правознавство, сукупність наук про право, а також як практичну діяльність юристів та рішення судових органів [4, с. 431]. Великий тлумачний словник сучасної української мови за редакцією В. Бусла визначає «юриспруденцію» та «правознавство» як тотожні поняття, зміст яких окреслює як сукупність наук про право [5, с. 1101, 1644]. Ю. Шемшученко намагається зробити уточнення, що термін «юриспруденція» вживається у двох значеннях: юридичної науки і сфери практичної юридичної діяльності. Більше того, вчений цілком слушно зазначає, що в науковому аспекті він близький до терміну «правознавство» [3, с. 491]. Великий енциклопедичний юридичний словник за редакцією Ю. Шемшученка містить таке визначення правознавства: це галузі знань про закономірності розвитку держави і права, є теоретичною основою практичного розв'язання проблем державно-правового будівництва і правового виховання населення [6, с. 694].

Аналогічні підходи до визначення досліджуваних термінів можна знайти і в навчальній і науковій юридичній літературі. Підтвердженням цього може слугувати робота П. Рабиновича «Основи загальної теорії права та держави» [2], в якій вчений одночасно вживає в якості синонімічних терміни «правознавство», «юридична наука» і «юриспруденція» [2, с. 145]. Хоча аналіз теми 22 «Правознавство (юридична наука): загальнотеоретична характеристика» частини четвертої «Правознавство та його методологія» роботи П. Рабиновича дозволяє зробити припущення, що мова йде саме про юридичну науку з акцентом, перш за все, на її першооснові системи знань, про специфічні закономірності держави і права (державно-правові закономірності) [2, с. 145-149].

Юридична наука в енциклопедичній літературі визначається як «система знань про об'єктивні закономірності розвитку держави і права, їх місце і роль у суспільному житті» [3, с. 472]. У навчальній юридичній літературі існує визначення поняття «юридичної науки» як елемента правосвідомості. Так, у підручнику з теорії держави та права за загальною редакцією С. Лисенкова юридична наука визначається як теоретична форма існування правосвідомості [7, с. 214]. О. Скакун дає визначення юридичної науки як системи знань про об'єктивні властивості права і держави в їх поняттєво-юридичному розумінні та вираженні, про загальні та окремі закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права в їх структурній багатоманітності [8, с. 3]. Автори посібника з теорії держави та права С. Тимченко, Р. Калюжний, Н. Пархоменко, С. Легуша використовують термін «правова наука», розуміючи його, з одного боку, як функцію правосвідомості, а з іншого – як рівень правосвідомості [9, с. 150]. В. Селіванов ототожнює терміни «юридична наука» та «юриспруденція», а правознавство, разом з державознавством та теорією державного управління, визначає складовими юридичної науки [10, с. 21].

Отже, терміни «юридична наука» і «юриспруденція» в довідково-енциклопедичній літературі та науковій, навчальній (зокрема, в роботах П. Рабиновича) визначаються однаково. Водночас уточнення, зроблене Ю. Шемшученком стосовно варіативності вживання терміну «юриспруденція», дозволяє все ж таки зробити висновок про те, що знак рівняння між терміном «юридична наука» і «юриспруденція» ставити не можна. І підтвердженням цього може слугувати робота Ю. Оборотова «Теорія держави і права: прагматичний курс», в якій автор зазначає, що не варто ототожнювати ці поняття, бо юриспруденція містить у собі не тільки наукове, а й філософське знання [1, с. 11]. Вона не обмежується системою знань, а виходить до юридичного досвіду (що підтверджує точку зору Ю. Шемшученка), вірувань, включає різні міфи (наприклад, влада належить народові, закон виражає загальну волю) [1, с. 11], що і дозволяє Ю. Оборотову зробити висновок про те, що юриспруденція є значно складнішим поняттям, ніж юридична наука. Більше того, Ю. Оборотов уточнює свою позицію, зазначаючи, що термін «юридична наука» по відношенню до релігійних правових систем може використовуватись із певною долею умовності, тоді як термін «релігійна юриспруденція» є досить прийнятним [1, с. 11]. Можна погодитись із тим, що юридична наука і юриспруденція є дещо різними поняттями як за змістом, так і за призначенням. Більше того, цікавою виглядає позиція Ю. Оборотова і щодо співвідношення юриспруденції та правознавства. Уточнюючи свою позицію щодо співвідношення юриспруденції та юридичної науки в розрізі цілого і частини, вчений зазначає, що в останній відчувається диференціація на правознавство і державознавство [1, с. 13]. Незважаючи на те, що інколи юриспруденція ототожнюється із правознавством, це не є виправданим, бо не дозволяє повною мірою розвивати сферу державознавства [1, с. 13], окрім того, залишає поза увагою практичну юридичну діяльність. Саме тому цілком логічним і доцільним вбачається розмежування термінів «юриспруденція» і «юридична наука» як дещо різнопланових. Їх співвідношення можна розглядати певною мірою як ціле і частину. Не зовсім коректним виглядає ототожнення термінів «правознавство» і «юридична наука», бо в першому випадку в поле зору потрапляють лише правові закономірності й поза увагою залишаються державні закономірності.

Цікавою виглядає робота П. Рабиновича, в якій він, хоча й з певною долею акценту на загальнотеоретичних, засадничих положеннях, виділяє складну, багатогранну систему юридичної науки, зосереджуючи увагу на таких її елементах: а) за формою відображення державно-правових явищ – судження про минулі, теперішні, майбутні

(прогнозні) факти державно-правової дійсності, уявлення про державно-правові явища; б) залежно від безпосереднього предмета дослідження – науки теоретико-історичні, галузеві, міжгалузеві (наприклад, наука екологічного права), прикладні (наприклад, судова психіатрія), міжнародно-правові (наука міжнародного публічного і міжнародного приватного права); в) залежно від конкретного елемента предмета дослідження – вчення про право, вчення про правове (юридичне) регулювання, вчення про державу, вчення про правосвідомість, вчення про юридичну науку (теорія правознавства); г) залежно від аспекту вивчення державно-правових явищ – онтологія права і держави (вивчення їх існування як реальних феноменів у «статичі»), філософія держави і права (вчення про їх необхідність, призначення для людини і суспільства, їх місце в соціокультурній системі, серед здобутків людської цивілізації), аксіологія права та держави (вчення про значущість, цінність цих явищ для особи і суспільства), соціологія права і держави (знання про «динаміку», механізми і соціальні результати функціонування зазначених феноменів), гносеологія права і держави (знання про методологію і методику дослідження державно-правових явищ); д) за гносеологічним (пізнавальним) статусом знань – фактологічна, або емпірична, частина науки (знання про державно-правові факти), теоретична частина науки (категорії, поняття, теорії, концепції державно-правових явищ), практична частина (рекомендації, пропозиції стосовно вдосконалення держави і права, правового регулювання) [2, с. 145-146].

Запропонований варіант системи юридичної науки є цілком логічним, змістовним і його варто розглядати в якості базового. Хоча інколи пропонується і дещо спрощений варіант системи юридичної науки. Так, наприклад, в Юридичній енциклопедії за загальною редакцією Ю. Шемшученка зазначається, що юридична наука складається із сукупності окремих її галузей, кожна з яких вивчає відповідні аспекти держави і права. Ці галузі класифікуються на такі групи: а) юридичні науки теоретичного та історичного профілю (теорія держави і права, історія держави і права, історія політичних і правових учень тощо); б) галузеві юридичні науки (конституційне право, трудове право тощо); в) спеціальні (криміналістика, кримінологія, судова психологія тощо). Кожна з цих галузей має власні об'єкт і метод, що тісно пов'язані із загальним об'єктом і методом юридичної науки [3, с. 472]. Такий підхід є цілком правильним, однак дещо однобічним, оскільки залишає поза увагою безліч інших елементів системи юридичної науки. Саме тому варіант, запропонований П. Рабиновичем, виглядає більш прийнятним для з'ясування системи юридичної науки.

Юридична наука займає своє самостійне місце в системі суспільствознавства, що зумовлене, перш за все, наявністю її специфічного предмета. На це неодноразово зверталася увага вчених-юристів (наприклад, роботи П. Рабиновича, В. Тація, А. Селіванова та інших). Пропонується навіть розмежувати предмет і об'єкт юридичної науки. Якщо об'єктом юридичної науки є держава і право, то предметом – об'єктивні властивості держави і права в їх понятійно-юридичному розумінні та вираженні, загальні та окремі закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права в їх структурній багатоманітності [8, с. 5]. При цьому можна навіть зробити вказівку на те, що деякі вчені-юристи намагаються не тільки виділити особливості предмета юридичної науки, а й запропонувати власні варіанти його видового розмаїття. Так, наприклад, П. Рабинович серед специфічних властивостей предмету юридичної науки виділяє зв'язок, який юридично опосередковує: а) соціальну детермінованість; б) структуру, функціонування і розвиток; в) соціальну активність, дієвість державно-правових явищ [2, с. 146]. Висвітлюючи ж видове розмаїття державно-правових закономірностей, він виділяє: а) за змістом, типом зв'язку – генетичні (закономірності виникнення державно-правових

явищ), структурні (закономірності побудови, формування, «організації державно-правових явищ), функціональні – закономірності «життя», взаємозв'язку, взаємовпливу тощо); б) за дією розглядуваних закономірностей у соціальному просторі – внутрішні (зв'язок державно-правових явищ між собою) і зовнішні (зв'язок державно-правових явищ з іншими соціальними феноменами); в) за сферою дії в державно-правовому просторі – загальні, дія яких поширюється на всю державу в цілому і на всю правову систему, окремо, які діють лише на частині, на «фрагменті» державно-правової дійсності; г) за історичними методами дії – всезагальні, які мають відношення до держави і права в яких би то не було історичних умовах, в будь-якому місці й за всіх часів; формалістичні, які діють на державу і право лише визначеного історичного типу, особисті, притаманні лише конкретній державі чи певній групі держав, і, нарешті, д) за способами здійснення, формою прояву – динамічні, їх дія проявляється однозначно в кожному конкретному, одиночному зв'язку державно-правових явищ; «статистичні», дія яких знаходить прояв лише на значному масиві, на множині державно-правових явищ як багатозначний, стохастичний зв'язок [2, с. 146-147]. Саме специфічним предметом, хоча можна говорити й про особливість функцій (констатуючої, інструментальної, евристичної, прогностичної, методологічної, практично-прикладної, ідеолого-виховної) [2, с. 148], і зумовлене самостійне місце юридичної науки в системі суспільствознавства.

Зустрічаються й інші варіанти переліку функцій юридичної науки. Наприклад, серед таких пропонується викремлювати: а) антологічну (пізнавальну) – вивчення фундаментальних аспектів матерії права, найзагальніших сутнісних явищ і процесів у державному житті, відкриття раніше невідомих закономірностей буття держави і права; б) евристичну – пізнання нового в державно-правовому житті, відкриття раніше невідомих закономірностей буття держави і права; в) прогностичну – передбачення розвитку державно-правових процесів; г) практично-організаційну – обслуговування практики; д) методологічну – дослідження і розробка засобів вивчення правової дійсності; е) ідеологічну – вплив на розвиток правової культури суспільства і людини; є) політичну – допомога у формуванні державно-правової політики, роз'яснення політичних і законодавчих рішень [8, с. 5]. І з цим варто погодитися.

Останнім часом збільшилась кількість публікацій, в яких, хоча і фрагментарно, однак висвітлюються основні риси (ознаки) юридичної науки. Серед них:

а) суспільна наука, що має прикладний характер; вона покликана обслуговувати потреби громадського життя, юридичної практики, юридичної освіти, забезпечувати юридичних працівників необхідними даними про видання і застосування законів;

б) наука, що має властивості точних наук; юридична наука включає в основному конкретні знання, виражені в точних конструкціях, співвідношеннях, як і природничі науки. Юриспруденцію деякою мірою можна порівняти з медичною наукою, яка також поєднує теоретичну і прикладну (практичну) спрямованість. Юрист, як і лікар, має справу зі здоров'ям і життям. Діяльність юриста стосується «здоров'я» суспільства в цілому, духовного життя людини. Юрист проводить профілактичну роботу, «лікує» вади в суспільному житті, духовному світі людини. У цьому полягає гуманістична спрямованість професії юриста і лікаря, які виникли за стародавніх часів;

в) наука, що втілює в собі позитивні якості наук про мислення. Вона досліджує питання, пов'язані зі спроможністю відображати об'єктивну дійсність у правових судженнях і поняттях у процесі створення і застосування законів (вивчення обставин юридичної справи, тлумачення законів і т. ін.). Так, скажімо, одна з юридичних дисциплін – криміналістика – присвячена специфічним питанням людського мислення, застосуванню багатьох спеціальних

знань при розслідуванні злочинів [8, с. 3-4].

Отже, юридична наука збирає в себе якості всіх трьох основних галузей людських знань: суспільних наук, природничих наук, наук про мислення.

Повертаючись до понятійного апарату, варто зазначити, що поряд із терміном «юридична наука» непоодинокими є випадки вживання термінів «правнича наука» та «правова наука». Що стосується цих термінів, то вони не мають окремого лінгвістичного тлумачення, що дає підставу вважати їх суто науковими термінами, тобто термінологією юристів-науковців. Аналіз наукової юридичної літератури свідчить, що термін «правова наука» найчастіше застосовується щодо галузевих юридичних наук (цивільно-правова наука, адміністративно-правова наука тощо).

Таким чином, можна констатувати той факт, що, на відміну від енциклопедичних джерел, навчальна та наукова юридична література, окрім того, що використовує широкий термінологічний ряд для позначення системи юридичних знань, не містить чіткого визначення юридичної науки.

Однак варто акцентувати увагу на тому, що на відміну від узагальнюючої категорії «юридичної науки» в наукових джерелах існує термінологічне визначення складових частин юридичної науки, найчастіше за галузеву спрямованістю. Так, наприклад, О. Фрицький зазначає, що наука конституційного права являє собою систему ідей, теорій, концепцій про конституційне право як галузь національного права України [11, с. 50]. У підручнику з Цивільного права Є. Харитонов та Н. Саніахметова зазначають, що наука цивільного права (цивільістика) є вченням про цивільне право як галузь права, об'єднане в систему понять, категорій, думок, концепцій, теорій [12, с. 44]. В Академічному курсі з адміністративного права за загальною редакцією В. Авер'янова надається визначення науки адміністративного права як галузі юридичної науки, предметом дослідження якої є комплекс організаційно-правових проблем, пов'язаних зі здійсненням державою повноважень виконавчої влади та завдань і функцій державного управління [13, с. 85]. Саме через окреслення предмета надається визначення науки екологічного права в Академічному курсі з екологічного права за загальною редакцією Ю. Шемшученка, в якому зазначається, що предметом науки екологічного права є закономірності його розвитку, дослідження сутності й механізму дії норм, інститутів і галузей (підгалузей) цього права, його порівняльний аспект, проблем співвідношення національного екологічного права з міжнародним правом навколишнього середовища тощо [14, с.23].

Крім того, на рівні дисертаційних робіт також приділяється увага дослідженню окремих складових юридичної науки, в рамках яких надається їх узагальнене визначення. У цьому контексті варто звернути увагу на дисертаційне дослідження О. Лисенко, яка аргументує самостійність науки порівняльного правознавства як складової в системі юридичної науки через визначення її предмета. Так, вона зазначає, що предметом порівняльного правознавства як науки в узагальненому його вигляді є розробка теорії порівняльно-правового методу та дослідження на його основі загальних принципів та закономірностей виникнення, функціонування і розвитку різних правових систем [15, с. 16]. Цікавим є дослідження О. Лисенко функцій порівняльного правознавства, де розглядаються також загальні функції, які притаманні юридичній науці в цілому, а саме: онтологічна, яка, у свою чергу, поділяється на описову (констатативну) і інтерпретаційну; інформаційна, евристична, методологічна, прогностична, практично-організуюча, політико-правова, інтегративна [15, с. 12].

Як приклад також варто навести дисертаційне дослідження Т. Ямненко, яка зазначає, що наука фінансового права визначається, передусім, фінансовим правом Укра-

їни як галуззю права, яка відбиває закономірності розвитку самої галузі, носить, так би мовити, обслуговуючий характер, і тому кожному елементу фінансового права відповідає самостійний розділ фінансово-правової теорії. Однак, як зазначає Т. Ямненко, це не означає, що фінансове право України як галузі права повинно ототожнюватися з наукою, перед якою стоять більш складні завдання, ніж роз'яснення призначення відповідних фінансово-правових норм і інститутів фінансового права. При цьому саме через призму взаємозв'язку науки та законодавства Т. Ямненко виділяє три основні функції науки фінансового права, а саме аналітичну, критичну, конструктивну [16, с. 13].

Варто зазначити, що національне законодавство не містить визначення юридичної науки. Закон України від 13.12.1991 «Про наукову і науково-технічну діяльність», що фактично є правовою основою функціонування науки взагалі (та юридичної науки зокрема), у преамбулі визнає науку «невід'ємною складовою національної культури», але не дає її термінологічного визначення. Законодавець, визначаючи нормативні засади існування науки в Україні, використовує поняття «наукова діяльність», яка позиціонується як інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань (ст.1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»).

Таким чином, враховуючи вищезазначене, можна запропонувати таке визначення юридичної науки: юридична наука – це система об'єктивно достовірних та систематизованих знань про специфічні закономірності розвитку дер-

жави та права, яка включає знання про державно-правові факти, а також ідеї, теорії, поняття та концептуальні засади державно-правових явищ, що спрямовані на вироблення рекомендацій щодо вдосконалення державно-правової діяльності та виникають у результаті наукової діяльності.

Враховуючи призначення юридичної науки, варто зосередити щодо неї управлінський вплив (як з боку держави, так і недержавних установ у певному обсязі) як щодо об'єкту й нормативно визначити засади управління задля забезпечення реалізації функціонального призначення юридичної науки й певним чином вплинути, враховуючи їх зв'язок з юридичною наукою, на правову освіту, правову культуру населення, правотворчу та правозастосовчу діяльність.

У цьому контексті бажано було б прийняти Концепцію розвитку юридичної науки в Україні, в межах якої визначити поняття юридичної науки, а також основні напрями розвитку галузевих юридичних наук з окресленням пріоритетів наукових досліджень у відповідних напрямках. Водночас поняття «юридичної науки» має бути нормативно закріплене і в рамках іншого законодавчого акта, як, наприклад, в рамках Закону України «Про основні напрями державної політики у сфері юридичної науки», який визначив би стратегічні напрями наукових досліджень в юридичній сфері на певний період, з можливістю подальшого моніторингу їх ефективності й трансформації пріоритетів з урахуванням змін у суспільному житті та, відповідно, до нових національних потреб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Оборотов Ю.М. Теорія держави і права (прагматичний курс): екзаменаційний довідник / Юрій Миколайович Оборотов. – Одеса: Юридична література, 2005. – 184 с.
2. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник / Петро Мойсейович Рабінович. – Харків: Консум, 2002. – 160 с.
3. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [ред.-упоряд. Ю.С. Шемшученко]. – К.: «Українська енциклопедія», 2004. – Т.6. – 2004. – 768 с.
4. Социологический энциклопедический словарь: на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / [Под ред. Академика Российской академии наук Г.В. Осипова]. – М.: Издательская группа ИНФРА – М, 1998. – 488 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. В.Т. Бусул та ін.]. – К.; Ірпінь: ВТФ «ПЕРУН», 2005. – 1728 с.
6. Великий енциклопедичний юридичний словник / [ред.-упоряд. Ю.С. Шемшученка]. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2007. – 992 с.
7. Теорія держави та права: підручник / С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С. Ковальський. – К.; Юрінком Інтер, 2005 – 448 с.
8. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / Ольга Федорівна Скакун – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
9. Теорія держави та права [посіб. для підготов. до іспитів] / С.М. Тимченко, Р.А. Калюжний, Н.М. Пархоменко, С.М. Легуша. – [3-є вид. стереотип] – К.: Вид. ПОЛИВОДА А.В., 2007. – 176 с.
10. Селіванов В. Щодо методологічних засад вітчизняної юридичної науки як передумови розроблення сучасної стратегії державотворення та юридичного нормотворення в Україні / В.Селіванов // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – №1. – С. 21-33.
11. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: підручник / Олег Федорович Фрицький. – К.: Юрінком Інтер, 2004 – 510 с.
12. Харитонов Є.О. Цивільне право України: підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – 776 с.
13. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у двох томах: / [Битяк Ю.П., Колпаков В.К., Лук'янець Д.М та ін.; ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова)]. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. – Т.1. Загальна частина. – 2004. – 584 с.
14. Екологічне право України. Академічний курс: підручник / [Краснова М.В., Кулинич П.Ф., Малишева Н.Р. та ін.; за заг.ред. Ю.С. Шемшученка]. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 720 с.
15. Лисенко О.М. Порівняльне правознавство як наука та його місце в системі юридичних наук: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.М. Лисенко. – К., 2001. – 19 с.
16. Ямненко Т.М. Фінансове право: галузь права, навчальна дисципліна і наука: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Т.М. Ямненко. – К., 2004. – 19 с.